

ROSER SALICRÚ I LLUCH*

***FUGUES, CAMUFLATGE I TREBALL ESCLAU A L'ENTORN
DEL CASTELL DE TORTOSA I DE LES TERRES DE L'EBRE
EN EL PRIMER TERÇ DEL SEGLE XV*****

ABSTRACT

Information given by an account of the bailiff of the Tortosa castle, Bartomeu Domènec, together with other documentary data, lead to considerations about slave work and Muslim slaves flights attempts in XVth. century Catalonia. Analysis is focused on the Ebro river area examples and particularities. Comments about fugitives camouflage and methods are provided as well.

L'Arxiu de la Corona d'Aragó conserva, entre els fons de Mestre Racional de la secció de Reial Patrimoni, amb el número 2440, un petit volum que recull les despeses que el batlle de la ciutat, Bartomeu Domènec, va fer al castell de Tortosa entre 1424 i 1429 tant en obres com per raó de l'ofici de la batllia¹.

* Institució Milà i Fontanals, CSIC, Barcelona.

** Abreviatures utilitzades: ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó; AHCC = Arxiu Històric Comarcal de Cervera; ARV = Arxiu del Regne de València; B = Batllia; C = Cancelleria; CdA = Comptes d'Administració; DCVB = A.M. ALCOVER, F. de B. MOLL, *Diccionari català – valencià – balear*, segons la versió electrònica de <http://dcvb.iecat.net/>; f., ff. = foli, folis; FM = Fons Municipal; G = Generalitat; LiP = Lletres i Privilegis; MR = Mestre Racional; r = recto; reg. = registre; RP = Reial Patrimoni; v = verso.

1. ACA, RP, MR, 2440. 'Bartomeu Domènec, batle de Tortosa, de les obres del castell del any mil CCCC XXIII tro en l'any M CCCC XXVIII', a la portada; 'D'ací avant apparran les reebudes e dates que yo, Barthomeu Domènec, batle e alcayt de Tortosa, fas per raó del offici de la batlia e per la obra del castell, lo qual se comença en lo mes de janer l'any mil CCCC XXIII', a l'inici dels comptes.

En la seva recopilació de dades sísmiques de les terres catalanes, gràcies a unes notes que els va furnir Josep Maria Madurell i Marimon, Eduard Fontserè i Josep Iglésies ja feren ús d'alguns extractes d'aquesta font per referir-se als danys que el sisme de 1428 havia ocasionat al castell de Tortosa².

Però aquests comptes també aporten dades i permeten reflexionar tant sobre l'aprofitament del treball esclau com sobre les peripècies que podien arribar a passar aquells que intentaven escapar de servitud i recuperar la llibertat perduda per mitjà de la fuga, i sobre el paper que jugaven les terres de l'Ebre en les fugues dels esclaus sarraïns.

NOTES SOBRE EL TREBALL ESCLAU

Com bé denota la intitulació del volum³, la majoria de despeses que anota Bartomeu Domènec en el seu llibre de comptes fan referència a reparacions o treballs de manteniment de l'obra del castell de Tortosa.

L'ús d'obers sarraïns lliures en tasques més o menys especialitzades —com ara la reparació de panys, la neteja del tinell o la construcció de canyissades— hi adquireix una especial rellevància. A voltes, queda clar que aquests musulmans treballen conjuntament amb obrers o mestres cristians⁴, però altres vegades ens quedem amb el dubte de si ens trobem o no davant de sarraïns: com que el cercle de persones de les quals habitualment feia ús el batlle era prou restringit com perquè per a ell o per a l'escrivà que posava per escrit els comptes fossin a bastament conegudes, sovint s'estalvia d'escriure el qualificatiu de 'moro' per designar els obrers que reben algun pagament, de manera que, excepte quan el nom de l'obrer és evidentment islàmic, no podem saber amb certesa quina era la professió religiosa de l'inscrit⁵.

Però cal destacar-hi, també, la presència de treballadors esclaus.

Es tracta d'esclaus de particulars, no pas d'esclaus de la batllia o de la corona, que són contractats com a jornalers, tot i que només per fer feina feixuga: en primer lloc, any rere any, sobretot durant els mesos d'estiu, per transportar somades d'aigua i regar o 'tirar aygua' als vergers del castell, arran de les secades que es pro-

2. E. FONTSERÈ, J. IGLÉSIES, *Recopilació de dades sísmiques de les terres catalanes entre 1100 i 1906*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1971, pp. 176-177, on tanmateix els autors remeten, erròniament, al número 2240 en comptes del 2440 de la sèrie arxivística.

3. Vegeu la nota 1.

4. És el cas, per exemple, de 'n'Acen, moro', que ajuda Joan Pere, fuster, i el seu germà Guillem Pere.

5. Aquest seria el cas, per exemple, del mestre 'Salpicho' (o 'Salpichó?'), que treballa normalment amb l'Ali Juce, en Juley, l'Ageg, en Ligasta (o Lagasta) i en Mani, i que en alguns casos rep la col·laboració dels fills, 'fadrins', d'alguns d'ells (d'en Ligasta, l'Ageg, en Juley).

dueixen; en segon lloc, l'abril de 1424, a l'entorn de Pasqua, per transportar somades de terra i 'tirar terra' al pati del castell perquè el rei hi pugui jugar a ballesta⁶.

Els tretze esclaus que he pogut documentar en el llibre de comptes fent aquestes feines –tots ells mascles, evidentment– hi són sempre designats a través del nom del seu amo⁷. El fet de ser esclaus implica, per tant, que se'ls negui una identitat i una individualitat pròpies, de manera que, genèricament, no en podem conèixer ni el nom ni la procedència. Tanmateix, hi ha una distinció col·lectiva: la dels esclaus sards. Perquè, tret d'en un sol cas, excepcional, en què es menciona un dels dos sards com a 'esclau sard', als sards no se'ls anomena mai 'esclaus', ans únicament i directa 'sards'⁸. És, aquesta, una distinció que cal tenir present i que es pot sumar a altres mostres de l'especificitat i del tracte diferencial que aquest col·lectiu rep en terres catalanes en relació amb la resta de població servil⁹.

Aparentment, aquesta mà d'obra esclava, aclaparadorament majoritària en les tasques descrites, sembla treballar conjuntament i al mateix preu que el que semblen ser alguns jornalers lliures¹⁰. En cas que això fos cert, caldria remarcar que no hi ha una discriminació econòmica de la força de treball esclava, sinó que els propietaris dels esclaus ingressen per la feina d'aquests el mateix jornal que cobren els treballadors lliures, que són 2 diners per somada transportada. Tanmateix, no sempre podem tenir l'absoluta certesa que no s'anomenin directament els propietaris –sense anotar l'esclau de' o 'el sard de'– per fer referència als esclaus, de manera que també fóra possible que, malgrat l'aparent barreja d'homes en servitud i d'homes lliures realitzant una mateixa tasca, aquests somaders constituïssin autèntiques brigades d'esclaus, per bé que propietat de diversos amos.

L'assalariament i manca d'especialització –o, si més no, manca d'ús especialitzat– de la mà d'obra esclava masculina que reflecteixen els comptes del batlle, clarament emprada com a escarràs, és un argument a tenir en compte per sostenir la necessitat d'una revisió del paper i de les funcions atribuïdes a la població servil

6. Trobant-se a Tortosa aquella Setmana Santa, el rei Alfons el Magnànim havia ordenat al batlle 'que li fes fer una bella terrada al castell on pogués jugar a la ballesta', cosa que féu diàriament i per a la qual calgué contractar mà d'obra.

7. Són els esclaus de n'Arbonès (o d'en Miquel Narbonès), de n'Asensi, d'en Calbet, d'en Francesc Ferrer, d'en Pere Gil, del lector, d'en Macip, d'en Martí Montreal, l'esclau dels moros', el d'en Pedralbes i el d'en Teià, a més dels sards de mossèn Alamany i d'en Calbet (que, en una ocasió, apareix com a 'Felip, lo sard d'en Calbet').

8 'Lo sart de mossèn Alamany' o 'lo sard d'en Calbet', tal com ja he indicat a la nota precedent.

9. Aspecte que apuntava, ja, a R. SALICRÚ I LLUCH, *Entre el reclam de les terres islàmiques i l'escapada septentrional: La institucionalització de la por a les fugues a la Catalunya tardomedieval*, dins M.T. FERRER I MALLOL, J. MUTGÉ I VIVES (eds.), *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana*, Barcelona, CSIC, 2000, pp. 107-110; a la bibliografia allí esmentada sobre l'esclavitud sarda cal afegir-hi, ara, C. LIVI, *Sardi in schiavitù nei secoli XII-XV*, Florència, Franco Cesati Editore, 2002.

10. Com 'en Guillem Blanch', per exemple.

masculina en la societat tardomedieval en general i catalana en particular que ja apuntàvem en un altre lloc¹¹. Si bé a les dones, certament, se'ls reservaven tasques de caràcter domèstic¹², pel que fa als homes és possible que haguem identificat massa directament la propietat dels esclaus, és a dir, l'ofici o categoria socioprofessional dels amos, amb les tasques a les quals es destinava la seva mà d'obra. La mà d'obra servil masculina fou, molt probablement, una eina de treball més polivalent del que hem cregut i que, per tant, no tan sols s'explotà amb el treball directe a la casa i/o a l'obrador de l'amo, sinó que també, molt més sovint del que ens hem imaginat, es llogà a tercers per a activitats agrícoles¹³ o, com en el cas del castell de Tortosa, com a força bruta de treball. Aquesta fórmula permetia que el propietari obtingués de l'esclau una rendibilitat econòmica i uns beneficis nets directes més enllà de la pròpia amortització de la seva compra.

11. Vegeu de nou R. SALICRÚ, *Entre el reclam...*, *passim*, però en especial nota 72, p. 114.

12. Podeu veure, en aquest sentit, a més de la monografia clàssica de J. HEERS, *Esclaves et domestiques au Moyen Âge dans le monde méditerranéen*, París, Fayard, 1981, especialment pp. 158-163, G. PISTARINO, *Tra liberi e schiave a Genova nel Quattrocento*, 'Anuario de Estudios Medievales' I (1964), pp. 353-374; J. HERNANDO DELGADO, *L'alimentació lactia dels nadons durant el segle XIV*, 'Estudis històrics i documents dels arxius de protocols' 14 (1996), pp. 39-157; T. VINYOLES I VIDAL, *Les barcelonines a la darrerria de l'Edat Mitjana: 1370-1410*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1976, pp. 59-66; IDEM, *La mujer bajomedieval a través de las ordenanzas municipales de Barcelona*, dins *Las mujeres medievales y su ámbito jurídico. Actas de las II Jornadas de Investigación Interdisciplinaria*, Madrid, Universidad Autónoma, 1983, pp. 150-151; IDEM, *La vida quotidiana a Barcelona vers 1400*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1985, pp. 59-66; IDEM, *La integració de les llibertes a la societat barcelonina baixmedieval*, dins M.T. FERRER, J. MUTGÉ (eds.), *De l'esclavitud...*, pp. 593-614; M. BALARD, *La femme esclave à Gênes (XIIe-XVe siècles)*, dins *La femme au Moyen Age*, Maubeuge, Publication de la Ville, 1990, pp. 299-313; F. ANGIOLINI, *Schiave*, dins *Il lavoro delle donne, Storia delle donne in Italia*, vol. II, Bari, Editori Laterza, 1996, pp. 105-113.

13. Tant les preocupacions que, al darrer quart del segle XIV, reflecteixen les ordinacions de Perpinyà i de Barcelona com el contingut de les mateixes ordinacions —analitzades a R. SALICRÚ, *Entre el reclam...*— semblen, en aquest sentit, prou il·lustratives: a Barcelona, s'hi adueix que els esclaus substituïen la mà d'obra assalariada —llauradors i bracers, que exigeixen uns salaris excessius— en les tasques agrícoles (*ibidem*, pp. 113-117), mentre que, a Perpinyà, el 1384, es fa palès que els salaris excessius que demanen els jornalers comporta l'existència d'una gran quantitat de terres ermes, ja que la proximitat de la frontera francesa fa inviable l'ús de mà d'obra esclava per cultivar-les perquè la fuga hi resulta massa fàcil (*ibidem*, p. 102, a partir d'A. BRUTAILS, *Étude de l'esclavage en Roussillon du XIIIe. au XVIIe. siècle*, París, Larose et Forcé, 1886, p. 7; també Ph. DAILEADER, *True Citizens. Violence, Memory and Identity in the Medieval Community of Perpignan, 1162-1397*, Leiden-Boston-Köln, Brill, 2000, pp. 63-64, fa esment de la mateixa informació basant-se en la consulta de la documentació original). Mallorca, en canvi, ha estat considerada una excepció al caràcter domèstic i urbà de l'esclavitud masculina tardomedieval, no només perquè la presència d'esclaus hi era aclaparadora arreu sinó també perquè el seu aprofitament per tasques agrícoles hi sembla generalitzat; vegeu, en aquest sentit, tant F. SEVILLANO COLOM, *Demografia y esclavos del siglo XV en Mallorca*, 'Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana' (1973), pp. 160-197, com Ch. VERLINDEN, *Aspects*

Això no treu, però, que, arran de l'experiència prèvia al captiveri o arran dels anys transcorreguts al costat d'un artesà o menestral, alguns esclaus arribessin a especialitzar-se i a esdevenir ben destres en alguns oficis.

Probablement el cas més emblemàtic i conegut és el de Lluc, un esclau tàrtar de Lluís Borrassà que fins i tot treballà pel seu compte com a pintor de retaules i els signà amb el seu propi nom¹⁴. I, sense que calgui arribar tan lluny, el llibre de comptes de Bartomeu Domènec també fa esment de dos moros fugitius 'que eren fustés e bons obrers' i 'axí bons maestres' que els posà a treballar al castell fins que se li escaparen¹⁵, de la mateixa manera que també tingué 'treballant en lo castell, com fos bon obrer que valia tot diner a proffit del castell', un altre fugitiu, Ali de Fes¹⁶.

FUGITIUS A LES TERRES DE L'EBRE

Segons l'informe que Antoni Simon, notari de la Guarda d'Esclaus del General de Catalunya¹⁷, basant-se en els seus deu anys d'experiència, presentà el novembre

quantitatifs de l'esclavage méditerranéen au Bas Moyen Age, dins *La Península Ibérica y el Mediterráneo centro-occidental (siglos XII-XV)*. *Actas del I Congreso Internacional de Historia Mediterránea* (1973), Barcelona-Roma, CSIC-CNR, 1980, pp. 769-789, així com les consideracions que hi dedica A. FURIÓ, *Esclaus i assalariats. La funció econòmica de l'esclavitud en la Península Ibérica a la Baixa Edat Mitjana*, dins M.T. FERRER, J. MUTGÉ (eds.), *De l'esclavitud...*, pp. 31-33.

14. Vegeu-ho, bàsicament, a J.M. MADURELL MARIMON, *El pintor Lluís Borrassà. Su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras*, vol. I *Texto. Apéndice documental. Índices*, 'Anales y boletín de los museos de arte de Barcelona' VII (1949), pp. 37-41.

15. Vegeu-ho a l'Apèndix, doc. 1.

16. Vegeu-ho a l'Apèndix, doc. 2.

17. La Guarda d'Esclaus del General és una institució de la primera meitat del segle XV que intentà protegir els propietaris d'esclaus mascles del Principat de Catalunya del seu elevat risc de fuga, per mitjà de la creació d'una assegurança que els permetia reembossar el preu de l'esclau en cas que aquest s'escapés i no s'acongués recuperar. Fou donada a conèixer per J. MIRET Y SANS, *La esclavitud en Cataluña en los últimos tiempos de la Edad Media*, 'Révue Hispanique' XLI (1917), en tirada a part de 109 pp., difosa per Ch. VERLINDEN, *Esclaves fugitifs et assurances en Catalogne (XIVe.-XVe. siècles)*, 'Annales du Midi' 62 (1950), pp. 301-328, i jo mateixa m'he ocupat d'estudiar-ne tant els precedents (R. SALICRÚ, *Entre el reclam...*) com el naixement, evolució, anys de vida i extinció per mitjà de diversos treballs (R. SALICRÚ I LLUCH, *Esclaus i propietaris d'esclaus a la Barcelona de 1424-1425. Una aproximació des del punt de vista socio-professional*, dins *La ciutat i el seu territori, dos mil anys d'història*. III *Congrés d'història de Barcelona*, Barcelona, Institut Municipal d'Història, 1993, vol. I, pp. 225-232; IDEM, *Dels capítols de 1413 als de 1422: un primer intent de fer viable la Guarda d'Esclaus de la Generalitat de Catalunya*, 'Pedralbes. Revista d'Història Moderna' [Les Institucions Catalanes (segles XV-XVII). Tercer Congrés d'Història Moderna de Catalunya. Actes, vol. 1] 13 (1993), pp. 355-366; IDEM, *Propietaris d'esclaus a l'àmbit rural de la vegueria de Barcelona segons el Llibre de la Guarda de 1425. El cas del Maresme*, dins *X Sessió d'Estudis Mataronins. 20 de novembre de 1993. Comunicacions presentades*, Mataró, Museu Arxiu de Santa Maria - Patronat Municipal de Cultura, 1994, pp. 115-125; IDEM, *La implantació de la Guarda d'Esclaus i el manifest de 1421 a*

de 1431 a una comissió delegada de la cort catalana que estudiava la viabilitat o les reformes que calia introduir a la institució arran de les pèrdues econòmiques que arrossegava des de la seva creació, els esclaus sarraïns de pell blanca o mulata que fugien per terra cap a terres musulmanes solien refugiar-se i comptar amb el suport de les moreries de la Ribera d'Ebre¹⁸. Amagant-se entre els seus semblants de condició lliure, que els mostraven els camins i els guiaven cap al sud, en direcció cap a la terra promesa de Granada –per bé que a voltes també comptessin amb la col·laboració de xarxes organitzades d'almogàvers o d'altres cristians per ajudar-los a traspasar fronteres–, tant els esclaus fugitius com els seus encobridors apel·laven, per tant, a aquella solidaritat que els cristians ibèrics van denunciar tantes vegades al llarg de l'Edat Mitjana i que unia entre ells els correligionaris musulmans independentment de quins fossin els seus orígens¹⁹.

Per tant, és lògic que a la documentació hi hagi un degoteig constant de notícies d'intercepció d'esclaus fugitius o de coadjutors seus a les terres de l'Ebre.

Al llibre de comptes de la vegueria de Barcelona de la Guarda d'Esclaus del General de Catalunya del primer semestre de 1425, per exemple, Rafael Ferrer, administrador general de la institució, hi anotà diverses rebudes i despeses en aquest concepte. Rebé d'Ali Almiç o Almis, àlies Teuler, sarraí d'Ascó, 125 florins 'per tant com era caygut en cert ban per tal com havia consentit e donada causa e aviament en la fuyta d'un esclau moro appellat Ali', que havia fugit de poder del botiguer de Barcelona Pere Badia i no s'havia pogut recuperar²⁰; també rebé d'Arnau de Cervelló, de Móra d'Ebre, 25 lliures, preu de 101 ovelles de les quals el General li féu execució 'per raó de cert ban en què era incorregut per tant com havia sostengut alguns sclaus moros fuyts'²¹; i pagà a Joan Calderó les despeses de persecució d'un esclau fugitiu de Marc de Puigmoltó, de Vilafranca: l'esclau fou capturat a Aragó i 'après, casualment e de nits, lo dit sclau li fugí en un loch de moros', bé que aconseguí tornar-lo a recuperar²².

la vegueria de Cervera, 'Miscel·lània Cerverina' 12 (1998), pp. 43-68; IDEM, *Esclaus assegurats contra fuga a la vegueria de Cervera: el compte de la Guarda de 1421*, 'Miscel·lània Cerverina' 12 (1998), pp. 142-158) i en el llibre IDEM, *Esclaus i propietaris d'esclaus a la Catalunya del segle XV. L'assegurança contra fugues*, Barcelona, CSIC, 1998.

18. *Cortes de los Antiguos reinos de Aragón y de Valencia y Principado de Cataluña*, Madrid, Real Academia de la Historia, vol. XVIII, pp. 88-89.

19. Vegeu les pàgines que dedico a reflexionar sobre el fenomen de la solidaritat islàmica a R. SALICRÚ I LLUCH, *Mudéjares y cristianos en el comercio con Berbería: quejas sobre favoritismo fiscal y acusaciones de colaboracionismo mudéjar, una reacción cristiana a la defensiva*, dins *De mudéjares a moriscos: una conversión forzada. VIII Simposio Internacional de Mudéjarismo. Teruel, 15-17 de septiembre de 1999*, Terol, Instituto de Estudios Turolenses, 2002, vol. I, 283-301.

20. ACA, G, Vària, 15, f. 92r.

21. *Ibidem*.

22. ACA, G, Vària, 15, f. 127r; la quantitat que atenyen les despeses pagades per la persecució d'aquest fugitiu recuperat, més de 17 lliures, permet apreciar fins a quin punt és cert que tant les

El llibre de comptes del batlle de Tortosa també posa de manifest, quan fa esment de la captura dels dos sarraïns fusters 'e bons maestres' que hem anomenat més amunt, dels 'moros fugitiis que anaven per les algames dels moros de la terra del senyor rey amagant-se e cerquant passatge per Barberia'²³, i permet saber que Ali de Fes, l'altre fugitiu 'bon obrer' que el batlle posà a treballar al castell, també havia estat capturat 'en lo mas d'en Raffart, qui huy posseïx l'alcadi dels moros, ab d'altres'²⁴.

D'altra banda, també sabem, per exemple, que el gener de 1420 hi havia pres i processat un sarraí anomenat Mahomet Lopo, acusat de 'donar causa i obra per fugir i extreure alguns esclaus sarraïns' de la ciutat de Barcelona i d'altres llocs²⁵.

Un dels punts més crítics en el trajecte dels fugitiis era, lògicament, el del creuament del riu, difícil de realitzar per qui no disposava de col·laboració. No és estrany, per tant, que, per travessar-lo, els fugitiis busquessin l'ajut dels correligionaris; i, en conseqüència, tampoc no ho és que, l'estiu del 1424, el batlle de Tortosa tingués pres un moro de Benifallet, anomenat Jusseff Abenfazeri, àlies Modronyo, inculpat precisament d'haver creuat amb el seu llaüt un esclau fugitiu, propietat de Gabriel Olmedes²⁶.

Òbviament, els esclaus intentaven camuflar-se com podien i ordien tota mena d'estratagemes per enganyar els barquers. Per això, és lògic que les ordinacions dictades el 1432, després de la supressió de la Guarda, prohibissin explícitament que ningú creués cap esclau o esclava per l'Ebre, el Cinca o qualsevol altre riu ni amb la seva barca ni de cap altra manera, sota dures penes econòmiques²⁷.

A l'inici de 1429, els diputats del General havien de pagar les despeses que els seus predecessors havien fet durant el trienni anterior pels processos seguits contra els alamins i alfaquins de Benissanet, Móra d'Ebre, Ascó i Aitona, 'los quals eren stats delats de traure o sostenir e aviar sclaus fugitiis del Principat'²⁸. I és que, tal

fugues exitoses, que comportaven el pagament del preu de l'esclau assegurat a l'amo, com els intents fracassats de fugida generaven una sagnia econòmica constant i insostenible a la Guarda d'Esclaus. Vegeu, al respecte, a més de les consideracions incloses a R. SALICRÚ, *Esclaus... L'assegurança...*, els quadres 1 i 2 que hi acompanyen el text.

23. Vegeu-ho a l'Apèndix, doc. 1.

24. Vegeu-ho a l'Apèndix, doc. 2.

25. ACA, C, reg. 2475, f. 47r. 1420, gener, 22. Tortosa.

26. ACA, G, N-640, f. 193r-v. 1424, agost, 5. Barcelona; cf. R. SALICRÚ, *Esclaus... L'assegurança...*, pp. 49-50. Aquest Gabriel Olmedes podria correspondre's amb el Gabriel Omedes mercader de Barcelona que, fins al segon quadrimestre de 1424, havia tingut assegurat a la Guarda, a mitges amb el mercader de vidre o vidrier també barceloní Joan Sala, un esclau anomenat Pere; cf. *ibidem*, Apèndix IX, p. 194.

27. J. MIRET, *La esclavitud...*, p. 108; qui contravingués l'ordre seria penalitzat amb 50 lliures per cada esclau que hagués traspasat i, si ho feia sense l'express consentiment de l'amo, li hauria de pagar el valor de l'esclau o esclava i tots els danys i despeses derivats de la seva acció.

28. *Ibidem*, p. 52.

com informaven els paers de Cervera als diputats de Barcelona a la darrerria de maig de 1426 a partir de les declaracions d'uns acusats de 'traure sclaus fugitius' que les havien acabat anomenant, sembla que eren diverses les 'mesquites d'alcuns lochs en les parts d'Aragó e del Principat de Cathalunya en les quals los dits catius fugicés eren per certs moros rehebuts e successivament desats'²⁹. Fos perquè hi eren ben acollits, fos estrictament perquè la fe els hi conduïa, és obvi que les mesquites no podien sinó constituir un punt de referència per als esclaus sarraïns fugitius: el 1414 fins i tot podem trobar un esclau sarraí, que es deia Joan perquè s'havia convertit al cristianisme i que havia fugit de Sitges, que entrà a resar a la mesquita de Benifallet, fou confós amb un explorador de les galeres armades de sarraïns que rondaven per la zona i, arran d'això, pogué ser capturat pel batlle de Tortosa³⁰.

Tant arran del sovintejat pas d'esclaus fugitius per la zona com per la proximitat fronterera amb el regne de València, els poders públics de l'àrea tortosina hagueren d'estar sempre amatents i de vetllar tant per la vigilància com per la persecució de possibles esclaus fugitius.

A les terres de l'Ebre, la Guarda d'Esclaus hi tenia, lògicament, persones especialitzades, com Pere de Vilanova, 'guarda per lo General en lo loch de Fflic e en los altres lochs circumvehins en la Ribera de Ebro', que cobrava un salari de 5 lliures anuals³¹, a més de les despeses que li generava l'exercici dels seus deures³².

Ocasionalment, els guardes i oficials de la Guarda encarregats de la persecució de fugitius podien necessitar un cop de mà i fer-se ajudar per habitants de la zona, com el llaurador tortosí Miquel Sanç, que féu un viatge de set dies a Barcelona per conduir-hi i fer-hi tancar a la presó comuna un esclau fugitiu de Pere Miró, de Vilafranca³³.

Però, a més a més, el batlle de Tortosa, pel seu compte, també podia organitzar persecucions. Acabem de veure que, el 1414, havia fet capturar un fugitiu convers que havia entrat a resar a la mesquita de Benifallet. El 1418, 'havia pagats a certs hòmens que espiaren e feren pendre en la propdita ciutat [Tortosa] Emça, moro de Nàquera, criminós, (...) e el Xamorro, companyó seu'³⁴. I, a més a més, el llibre de

29. AHCC, FM, Registre de lletres, 1426, ff. 44v-45r. 1426, maig, 28. Cervera (dec aquest document a l'amabilitat de Pere Verdés i Pijuan); cf. R. SALICRÚ, *Esclaus... Lassegurança...*, p. 40.

30. ACA, C, reg. 2386, ff. 25r i 31r. 1414, agost, 3. Morella.

31. ACA, G, Vària, 15, f. 124v.

32. Com la captura d'Ali Teuler, per exemple, aquell sarraí d'Ascó que, segons hem dit més amunt, havia fet treure un esclau del Principat i que, després d'haver estat descobert, havia pactat amb el guarda el pagament d'una compensació de 125 florins (ACA, G, Vària, 15, f. 125v; vegeu el text corresponent a la nota 20).

33. ACA, G, Vària, 15, f. 120r.

34. ARV, MR, CdA, reg. 38 (1418), f. 130v (ed. R. SALICRÚ I LLUCH, *Documents per a la història de Granada del regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458)*, Barcelona, CSIC, 1999, doc. 21), i ACA, C, reg. 2703, f. 15r-v. 1418, maig, 10. València.

comptes de l'obra del castell ens n'aporta altres exemples: el gener de 1422, Bartomeu Domènec féu diverses despeses 'e<n> cerquar e tenir espies per diverses lochs, axí en lo terme de la ciutat com per la castellania, per haver los moros fugitius que', com hem dit més amunt, 'anaven per les algames dels moros de la terra del senyor rey amagant-se e cerquant passatge per Barberia'³⁵; i, per bé que, almenys en el relat del batlle, ni la concatenació temporal dels fets ni la data de la captura quedin massa clares, i que tingués problemes de jurisdicció amb el castellà d'Amposta, Gonzalo de Funes, pels seus drets sobre el fugitiu, fou també Bartomeu Domènec qui féu prendre, al mas d'en Rafart, Ali de Fes³⁶.

35. Vegeu-ho a l'Apèndix, doc. 1.

36. Vegeu-ho a l'Apèndix, doc. 2. L'únic que queda clar, amb el confús relat de Bartomeu Domènec, és que Ali de Fes era esclau d'un castellà i que fugí de poder del seu senyor durant el setge de Balaguer (1413). Només estigué en poder del batlle de Tortosa durant dos anys, set mesos i nou dies (741 dies), que acabaren l'1 o el 16 d'agost de 1424, de manera que ell el degué prendre, al mas d'en Rafart, a la fi de desembre de 1421 o a la primeria de gener de 1422. Del que diu Bartomeu Domènec sembla deduir-se'n que, després de fugir del setge de Balaguer, Ali fou pres a Riba-roja per un regidor d'Ascó i quedà en poder del castellà d'Amposta, però que encara tornà a escapar-se i a ser novament recuperat; i que fou aleshores quan el batlle se n'emparà, considerant que era 'bé vacant' (perquè inicialment havia estat capturat en un camí reial) i que, per tant, el castellà d'Amposta se n'havia apropiat indegudament. Tanmateix, una carta que, el novembre de 1423, la reina Maria va adreçar a Bartomeu Domènec permet obtenir una versió ben diferent dels fets. Ali de Fes havia exposat personalment a la reina que, temps enrere, essent captiu, mentre intentava fugir cap al regne de Granada, fou capturat de nou i venut a Gonçalvo de Funes, castellà d'Amposta. Després de tenir-lo com a esclau durant sis o set anys i que els sarraïns d'Ascó paguessin per al seu rescat 140 florins d'or d'Aragó, el castellà l'havia enfranquit. Però, després, el batlle de Tortosa l'havia retingut captiu, adduint que havia animat altres captius a fugir. I com que fra Garcia de Torres, comanador d'Ascó, havia prestat seguretat de dret a la cort de la reina, aquesta ordenà al batlle que lliurés Ali a Garcia i que no molestés més el sarraí (ACA, C, reg. 3111, f. 133r. 1423, novembre, 22. Maella). Segons podeu veure al doc. 2 de l'Apèndix, Bartomeu Domènec hi reconeix que, l'agost de 1424, fra Garcia de Torres li prengué el moro emparant-se en un manament reial, però diu que ho féu 'ab maneres dampnades' i 'callada tota veritat', i no explica res de tot això. Sobre el paper de les aljames sarraïnes en el rescat i alliberament legal dels captius musulmans en terres catalanoaragoneses que l'enfranquiment d'Ali de Fes per part dels sarraïns d'Ascó permet entreveure, podeu recórrer a A. DIAZ BORRÁS, *Los cautivos musulmanes redimidos en Valencia (1380-1480)*, dins G. CIPOLLONE (ed.), *La liberazione dei 'captivi' tra Cristianità e Islam. Oltre la crociata e il gihad, tolleranza e servizio umanitario*, Ciutat del Vaticà, Gangemi Editore (Collectanea Archivi Vaticani 46), 2000, pp. 737-747; IDEM, *Los redentores valencianos de cautivos sarracenos durante el siglo XV*, dins M.T. FERRER, J. MUTGÉ (eds.), *De l'esclavitud...*, pp. 511-526; i E.J. MARZAL PALACIOS, *Solidaridad islámica, negocio cristiano: la liberación de esclavos musulmanes por mudéjares en la Valencia de inicios del Cuatrocientos*, dins G. CIPOLLONE (ed.), *La liberazione*, pp. 777-787.

FUGITIUS DE LES TERRES DE L'EBRE

Per bé que la gran massa d'esclaus de Catalunya es concentrés a Barcelona i, com a molt, a la seva vegueria³⁷, i que només a les terres gironines i rosselloneses s'hi puguin assenyalar presències mínimament consistents i significatives de població servil³⁸, a la primera meitat del segle XV hi havia esclaus dispersos per tota Catalunya.

Tot i que, segons dades de 1431, la vegueria de Tortosa es trobés entre les vegueries catalanes cueres en termes quantitius, aquell any s'hi van assegurar contra fuga 16 esclaus³⁹ i, tal com ja hem dit, al llibre de comptes del batlle Bartomeu Domènec –i, per tant, a l'entorn immediat de Tortosa– entre 1424 i 1429 ja n'hi apareixen 13, dos dels quals eren sards, a més a més dels dos fugitius fusters i d'Ali de Fes. No tenim manera de saber, però, si entre aquestes dates a les terres de l'Ebre s'hi produí, com a la vegueria de Barcelona (que passà de tenir 1669 esclaus assegurats el segon semestre de 1424 o 1477 el primer de 1425 a tenir-ne només 1225

37. N'és el principal testimoni el llibre de comptes de la Guarda d'Esclaus de la vegueria de Barcelona del primer semestre de 1425. A la vegueria s'hi asseguraren, durant el segon semestre de 1424, 1647 esclaus mascles i 22 esclaves (1669 esclaus en total) i, durant el primer de 1425, 1466 homes i 11 dones (1477 esclaus en total); 1400 dels 1669 esclaus assegurats a la vegueria (un 83,88%) es concentraven a Barcelona, mentre que a la resta de la vegueria només s'hi compten els 269 restants (un 16,12%). Pel que fa dades globals de tot el Principat, només disposem de les dels esclaus assegurats el 1431: són, en total, 1759, 1225 o un 69,64% dels quals a la vegueria de Barcelona. Remeto novament, per a l'anàlisi de totes aquestes dades, a R. SALICRÚ, *Esclaus... L'assegurança...*, pp. 65 i següents pel que fa a les dades de 1424 i 1425, i Quadre 4, basat en *Cortes...*, vol. XVIII, pp. 22-23, per a les xifres de 1431. Encara que, gairebé amb tota seguretat, les dades referides a dones esclaves no devien diferir gaire de les nostres, cal tenir sempre present que aquestes consideracions es basen en dades pràcticament exclusives d'esclaus mascles perquè són extretes de l'assegurança contra fugues, que només era obligatòria per als homes.

38. 186 dels 1759 esclaus assegurats el 1431 ho eren a la ciutat i bisbat de Girona (10,57%) i 83 a la vila de Perpinyà i bisbat d'Elna (4,72%); seguits dels 40 presents a la vila de Castelló i comtat d'Empúries (2,27%), consoliden la regió nordoriental del Principat com la més 'esclavista' després de la capital catalana (17,56% del total català).

39. És a dir, un 0,91% dels 1759 del total. A les dades ja esmentades a les dues notes precedents cal afegir-los les de la vila i vegueria de Cervera (36 esclaus, 2%); vila i vegueria de Vilafranca del Penedès (32 esclaus, 1,82%); ciutat i camp de Tarragona (30 esclaus, 1,7%); vila i vegueria de Montblanc (28 esclaus, 1,6%); ciutat i vegueria de Lleida (20 esclaus, 1,13%); ciutat de Vic i vegueria d'Osona i ciutat i vegueria de Tortosa (16 esclaus en cada cas, 0,91%); vila i vegueria de Camprodon (15 esclaus, 0,85%); ciutat i vegueria de Manresa (14 esclaus, 0,8%); ciutat i vegueria de Berga (12 esclaus, 0,68%); i, en darrer terme, vila i vegueria de Tàrraga (6 esclaus, 0,34%). Per ara, només comptem amb estudis o aproximacions locals concretes pel que fa a Vic (R. GINEBRA I MOLINS, *Esclavitud a Vic (1401-1405)*, 'Ausa' XV (1992), pp. 111-138), Mataró i el Maresme (R. SALICRÚ, *Propietaris d'esclaus...*), Cervera i la seva vegueria (IDEM, *La implantació...*; IDEM, *Esclaus assegurats...*) i Manresa (M. TORRAS I SERRA, *L'esclavisme a Manresa en el segle XV*, dins M.T. FERRER, J. MUTGÉ (eds.), *De l'esclavitud...*, pp. 341-359).

el 1431, cosa que representa una reducció del 26,6% entre 1424 i 1431⁴⁰), una davallada significativa de la presència i assegurança d'esclaus mascles, o bé si, per contra, la població esclava es mantingué en quantitats més o menys equiparables, com s'esdevé en el cas de Cervera, on s'asseguraren 39 esclaus el 1421 i 36 el 1431⁴¹.

El llistat de propietaris d'esclaus escapats i pagats durant els deu anys de vida de la Guarda que fou publicat durant la cort de Barcelona de 1431⁴² inclou, pel que fa a la vegueria de Tortosa, el pagament d'un esclau valorat en 25 lliures a Jaume Asensi, de Tortosa; el d'un esclau valorat en 50 lliures a mestre Andreu Climent, físic, de Tortosa; el d'uns altres tres esclaus valorats en 25 lliures a Agnès, vídua de Vicenç Jover, a Miquel Narbonès, i a Pere Teià, tots ells també de Tortosa; el d'un esclau estimat en 50 lliures al cavaller igualment tortosí Mateu Cardona; i el de 100 lliures, per dos esclaus, a la reina Maria⁴³.

Gràcies a les informacions procedents del buidatge dels llibres de correspondència del fons de Generalitat que efectuà Miret, aquestes dades es poden completar parcialment, perquè ens permeten saber que el fugitiu de Jaume Asensi era un moro anomenat 'Aytà' (per 'Ayça', segurament); que el de Miquel Narbonès –a qui Miret, possiblement per error, considera mercader de Barcelona– era un altre sarraí anomenat Ali; que el de Pere Teià –esmentat igualment com a mercader de Barcelona– també era sarraí i es deia Ali Abdarraman; que foren les esposes de V. Jordà i F. Plana, conjuntament, que eren de Gandesa, les que perderen un esclau 'de nació de moros barbarús', que es devia haver convertit perquè es deia Joan Berenguer; i que tots ells cobraren el valor d'aquests esclaus fugitius durant l'any 1429⁴⁴.

'Aytà', Ali i Ali Abdarraman són, amb tota probabilitat, els esclaus de n'Asensi, de n'Arbonès (o d'en Miquel Narbonès, segons com apareix altres vegades) i d'en Teià que hem trobat carretejant somades d'aigua i de terra al castell de Tortosa.

Pel que fa a l'esclau d'Andreu Climent, físic i ciutadà de Tortosa, podem saber també, gràcies al llibre de comptes de la Guarda de la vegueria de Barcelona del pri-

40. Tal com pot apreciar-se al Quadre 2 de R. SALICRÚ, *Esclaus... L'assegurança...* i en funció dels ingressos obtinguts de la recaptació del dret dels esclaus, 1424 marca un punt àlgid a partir del qual sembla haver-hi una davallada sostinguda; per a la correcta interpretació del quadre, tanmateix, cal tenir present que fins al 1422 s'aplicaren unes tarifes d'assegurança més baixes (cf. R. SALICRÚ, *Dels capítols...*, i IDEM, *La implantació...*, o bé IDEM, *Esclaus... L'assegurança...*, pp. 35 i següents).

41. Cf. R. SALICRÚ, *La implantació...*, i IDEM, *Esclaus assegurats...*, per a les dades de Cervera de 1421.

42. Cf. *Cortes...*, vol. XVIII, pp. 37-47, d'on ho copia, amb alguns petits errors, J. MIRET, *La esclavitud...*, pp. 91-102, i on em baso per a la sistematització de totes les dades inherent a l'Apèndix VI, pp. 143-154, de R. SALICRÚ, *Esclaus... L'assegurança...*

43. Vegeu-ho a R. SALICRÚ, *Esclaus... L'assegurança...*, pp. 151 i 153 on, per error, en el cas de la reina Maria diu esclaves en lloc d'esclaus (cf. *Cortes...*, vol. XVIII, pp. 38, 39, 42, 45 i 46).

44. J. MIRET, *La esclavitud...*, p. 39.

mer semestre de 1425, que es deia Ali i que era 'de nació de moros, barbarús, de edat de XXVI anys'; que l'havia comprat als mercaders de València Joan i Jaume Rossell; que l'havia assegurat a la Guarda del General en poder de l'aleshores diputat local de la ciutat de Tortosa i castellania d'Amposta, Francesc Manresa, per valor de 50 lliures; i que li fugí el 9 de setembre de 1424⁴⁵.

A més a més, al llibre de la Guarda ens hi apareix també la notícia de la fuga exitosa, esdevinguda el 26 d'octubre de 1424, d'un altre esclau sarraí, anomenat Aamet, de poder dels nobles Francesc de Vilanova i de la seva esposa, Elionor de Prades, que era qui l'havia adquirit a Jaume Setantí i el tenia assegurat per 25 lliures⁴⁶. Consta clarament, als comptes de la Guarda de la vegueria de Barcelona de 1425, que l'esclau fou pagat, i àdhuc que ho fou amb els diners rebuts del sarraí d'Ascó Ali Almis, àlies Teuler, en compensació per haver ajudat a escapar alguns fugitius⁴⁷. Però com que, en canvi, no apareix entre els esclaus escapats i pagats que són llistats a la cort de Barcelona de 1431, és possible que, si no es tracta d'un error o oblit, l'esclau hagués estat encalçat després que s'haguessin pagat els amos i, per tant, la Guarda els l'hagués tornat a vendre a ells o a algú altre i hagués recuperat els diners⁴⁸.

De tota manera, no hi ha dubte que la fuga més interessant que tenim documentada és, com veurem a continuació, la dels dos sarraïns fugitius, fusters i bons obrers, que treballaren un temps al castell de Tortosa, que constitueix el millor exemple per il·lustrar les peripècies que podien arribar a passar els esclaus fugitius i com intentaven camuflar-se i aprofitar qualsevol avinentesa que pogués ajudar-los a aconseguir llur propòsit.

CAMUFLATGE I PERIPÈCIES DE FUGITIUS

Per bé que sempre es pugui deixar córrer la imaginació a l'entorn del que gairebé podríem qualificar les aventures novel·lesques dels protagonistes de les fugues, és ben cert que, de vegades, els ecos i retalls de realitat que ens arriben gairebé superarien la ficció.

45. ACA, G, Vària, 15, ff. 100v-101r.

46. *Ibidem*, f. 127v.

47. *Ibidem*, ff. 92r i 125v; vegeu el text corresponent a les notes 20 i 32.

48. Des de la reforma de 1422 (vegeu les notes 40 i 49), el termini legal per recuperar els fugitius abans de reembossar als amos el valor pel qual els havien assegurat es va allargar de dos a quatre mesos. Si, un cop transcorregut aquest termini i pagats els propietaris, l'esclau era trobat, els antics propietaris tenien prioritat per readquirir-lo pel mateix valor pel qual l'havien tingut assegurat, encara que pagant totes les despeses que hagués generat al General per perseguir-lo i recuperar-lo. Si no, la Guarda el podia tornar a vendre al més dient. Cf. R. SALICRÚ, *Esclaus... L'assegurança...*, p. 36.

Lògicament, i si la sort els acompanyava, els fugitius que tenien majors possibilitats d'èxit eren els que millor aconseguien camuflar-se o passar desapercebuts.

No és pas en va que, als amos d'esclaus sarraïns, la Guarda d'Esclaus del General els feia pagar una tarifa diferent segons quin fos el color de la seva pell: els esclaus 'moros blancs i llors' —és a dir, de pell olivàcia o mulata— s'asseguraven pagant dos florins d'or per cada 50 lliures d'estimació, o tres florins si s'asseguraven entre 50 i 60 lliures, el màxim que era permès, mentre que per la resta d'esclaus de qualsevol altra procedència, incloent-hi els sarraïns de pell negra, els propietaris només satisfien un florí i mig per 50 lliures de valor, i podien arribar a estimar-los fins a 75 lliures⁴⁹. Perquè, si bé els esclaus amb major risc de fuga eren els sarraïns, tant a causa de la proximitat de les seves terres com de la possibilitat de seguir en contacte amb els seus semblants mentre durava el captiveri, cosa que els immunitzava contra el desarrelament complet que podien patir altres col·lectius, també és lògic que els sarraïns negres ho tinguessin més difícil, perquè el color de la seva pell els delatava immediatament. En trobem un exemple ben clar en el cas de Joan, un negre granadí cristià i lliure que abans de convertir-se s'anomenava Cilim, a qui el batlle general del regne de València hagué de guiar perquè es pogués desplaçar sense problemes fins a Múrcia i no fos pres per un esclau fugitiu; anteriorment, ja havia passat per aquesta experiència quan, fugint d'Almeria amb un castellà i fent camí cap a Cartagena, havia estat pres per uns cristians que no havien fet cap mal al seu acompanyant però que, a ell, a causa del color de la seva pell, l'havien venut com a captiu⁵⁰.

De les fugues d'esclaus que tenien èxit difícilment en sabem alguna cosa més que no pas que havien reeixit. Però, en canvi, ocasionalment, quan eren frustrades, sorgeix alguna notícia que ens permet veure fins a quin punt podien arribar a ser dramàtiques les trajectòries dels esclaus, fins a quin punt podien arribar a fer ús de la seva imaginació i de la seva perícia en les seves temptatives, i com sovint aquells qui fracassaven no defallien i trobaven forces per tornar-ho a intentar.

Humanament ben terrible i colpidora és, per exemple, la història d'un esclau sard anomenat Pere Serra, captiu de Pere de Parets a l'illa de Menorca, que aconseguí escapar-ne en direcció a Sardenya però amb tan mala fortuna que una tempesta l'envià a Barbaria. Allí, a Bugia, tornà a quedar captiu, i a causa dels maltractaments als quals fou sotmès acabà abnegant de la fe catòlica. Posteriorment, tornà a

49. Inicialment, els capítols de 1413 havien previst que tots els esclaus, independentment del seu origen, religió i color, pagarien 1 florí per cada 50 lliures de valor, però un sol any de funcionament de la Guarda i l'advertència dels riscos i despeses addicionals inherents als sarraïns blancs i llors van obligar a introduir, el 1422, una ràpida reforma. Per a totes aquestes qüestions, R. SALICRÚ, *Esclaus... L'assegurança...*, pp. 19-39.

50. ARV, B, LiP, reg. 1148, ff. 465v-466r. 1438, novembre, 12. València. Ed. R. SALICRÚ, *Documents...*, doc. 320.

aconseguir escapar-se juntament amb altres companys de captiveri, però novament tingué mala sort, perquè quan ja eren a les mars de Sardenya foren interceptats per una embarcació mallorquina. A Mallorca, Pere hi fou reconegut com a captiu i, en conseqüència, fou retornat a Menorca amb l'antic amo, que reclamà que li fos restituït, i es reconcilià amb la fe catòlica⁵¹.

Les trifulgues més suggeridores que coneixem són, però, com ja he dit, les que el batlle de Tortosa, Bartomeu Domènec, ens narra al seu llibre de comptes a l'entorn dels dos esclaus sarraïns fugitius fusters i bons obrers als quals ens hem referit reiteradament.

Com ja hem dit també, quan aquests dos sarraïns foren presos Bartomeu Domènec tenia espies repartits per la ciutat de Tortosa i per tota la castellania d'Amposta per capturar 'los moros fugitivos que anaven per les algames dels moros de la terra del senyor rey amagant-se e cerquant passatge per Barberia'. Però, aleshores, l'arribada a Tortosa, per anar a trobar la reina Maria, d'un fill del rei de Tlemcèn estigué a punt de canviar-los el destí⁵².

La presència a Tortosa, mentre hi havia la reina Maria, d'un infant de Tlemcèn anomenat Yusuf, que viatjava acompanyat de la seva esposa i de diversos granadins, la tenim ben documentada al marge del llibre de comptes del batlle, per bé que les dates de què disposem no coincideixin exactament amb les que dona Bartomeu Domènec.

Ens consta que, a la primeria d'abril de 1421, des de Roa, Joan II de Castella ja havia recomanat a la seva germana Maria aquest infant. El monarca castellà la informava que, quan havia mort el seu pare, Yusuf havia estat entronitzat rei de Tlemcèn com a legítim successor seu. Però que, posteriorment, havia estat destronat per un seu germà bastard que, després de tenir-lo pres durant uns anys, l'havia enviat, també captiu, a Granada⁵³. Recentment, Yusuf havia aconseguit alliberar-se de la presó granadina i fugir cap a Castella i, aleshores, es dirigia cap a la Corona d'Aragó amb la intenció d'embarcar-s'hi per tornar a les seves terres i recuperar-hi

51. ACA, C, reg. 2446, f. 14v. 1413, octubre, 5. Barcelona.

52. Vegeu-ho a l'Apèndix, doc. 1.

53. Tal com, en el seu moment, ja vaig assenyalar a R. SALICRÚ I LLUCH, *Caballeros granadinos emigrantes y fugitivos en la Corona de Aragón durante el reinado de Alfonso el Magnánimo*, dins *Actividad y vida en la frontera. II Estudios de Frontera*, Jaén, Diputación Provincial, 1998, pp. 730-732, especialment nota 5, no hi ha cap possibilitat de conciliar el relat de l'infant Yusuf que aporten les cartes de Joan II de Castella i de la reina Maria amb les dades que tenim a disposició de la història del sultanat de Tlemcèn, ja que els possibles candidats a ser identificats amb Yusuf o foren assassinats en lloc d'emprisonats o no regnaren fins després de 1421 (cf. IBN KHALDOUN, *Histoire des berbères*, ed. Paul Casanova, París, Librairie Orientaliste, 1969, vol. III, pp. 489-409; J.-L. BARGES, *Complément de l'histoire des Beni-Zeïyan, rois de Tlemcen*, París, Ernest Leroux, 1887, pp. 251 i 288-289; i J.C. GARCIN ET ALII, *États, sociétés et cultures du monde musulman médiéval. Xe.-XVe. siècle. Tome I, L'évolution politique et sociale*, París, PUF, 1995, p. CXLIX).

el tron. En efecte, a la primeria de juny de 1421 la reina Maria, des de Tortosa, li expedia guiatge perquè pogués anar a l'encontre del rei Alfons i, després, passar cap a Barbaria. I, a més a més, també el recomanava als altres monarques nordafricans, tot demanant-los que l'ajudessin a recuperar el regne⁵⁴.

Al seu llibre de comptes, el batlle Domènec hi sosté que els dos sarraïns fugitius aprofitaren l'avinentsa de la presència a Tortosa d'aquest infant per mesclar-se amb la seva comitiva, tot confiant que, camuflats entre els seus acompanyants o servidors, podrien passar desapercebuts i no ser descoberts. Tanmateix, els espies del batlle se'n donaren, li ho denunciaren i ell els pogué prendre, cosa que, segons diu, s'esdevingué el 15 de gener de 1422, mentre el rei Alfons era a Nàpols⁵⁵.

Reeixit o no, el camuflatge dels fugitius no sempre podia resultar tan fàcil, perquè, a voltes, les evidències de la seva condició d'esclaus ho feien gairebé impossible. Sabem, per exemple, que, abans del maig de 1417, mentre Mateu Ram, conseller i majordom de la reina, era, precisament, a Tortosa, li havia fugit un esclau sarraí anomenat Zulema, de 25 anys, que a més a més li furtà sis platerets, una tassa i onze culleretes de plata. Anava vestit amb un gonell burell⁵⁶ i, significativament, duia una anella a la cama, cosa que, òbviament, l'havia de fer immediatament recognoscible⁵⁷.

És evident que les possibilitats d'èxit d'una fuga depenien, en bona mesura, de la destresa i habilitat dels fugitius, i que molt sovint devien estar en relació directa amb el temps que havien romàs captius i, per tant, amb el coneixement que havien pogut adquirir de la llengua i dels hàbits dels seus captors⁵⁸. Encara que, en aquest cas, no es tracti d'un esclau fugitiu sinó d'un malfactor que s'internava en terres cristianes per cometre els seus crims, resulta ben il·lustratiu l'exemple del sarraí de Nàquera Azmet Emça, que en temps de Ferran d'Antequera, amb vuit sequaços més, havia entrat a robar al monestir mercedari de Santa Maria d'Àrguines, al Camp de Morvedre, i, després de matar-hi dos frares, se n'havia endut la custòdia

54. D'altra banda, també sabem que, per algun motiu que desconeixem, el batlle de Tortosa, Bartomeu Domènec, retingué transitòriament la muller de Yüsuf i alguns béns seus, i que la reina Maria hagué d'increpar-lo perquè deixés de posar-los impediments. Cf. R. SALICRÚ, *Documents...*, docs. 79, 81, 82, 83 i 84, i IDEM, *El sultanat de Granada i la Corona d'Aragó, 1410-1458*, Barcelona, CSIC, 1998, pp. 178-179.

55. Vegeu-ho a l'Apèndix, doc. 2.

56. És a dir, amb una 'vesta que cobria el cos fins a mitjan cama', que podia ser 'amb mànegues i sense mànegues' i que, en aquest cas, era de color fosc (cf. el DCVB).

57. ACA, C, reg. 2562, f. 71v. 1417, maig, 6. València.

58. O, també, de les seves terres. A l'inici de 1413, per exemple, alguns homes del terme de la vila d'Alcúdia, a Mallorca, havien ajudat a fugir cap a Barbaria a cinc sarraïns que eren captius a l'illa i, com que hi havien estat tant de temps, hom tenia por que hi tornessin, per atacar-la amb altres sarraïns armats, cosa que es considerava un gran perill (ACA, C, reg. 2416, ff. 66v-67r. 1413, abril, 5. Barcelona).

amb set formes consagrades. A l'inici de març de 1418, Emça era pres en poder del batlle de Tortosa, i al·legava que era cristià. Però hom tenia constància que el moro tenia domicili i dues dones al regne de Granada i que, quan era en terres musulmanes, 'se spatxa per moro e fa la çalà entre aquells', mentre que quan entrava a la Corona d'Aragó fingia ser cristià tant amb la forma de vestir com amb el nom—es feia dir Antoni d'Igualada— per tenir més oportunitats de dur a terme els seus propòsits⁵⁹.

Un cop descoberts entre la comitiva de l'infant de Tlemcèn i capturats, el batlle posà els dos sarraïns fugitius, com hem dit, a treballar al castell, servint-se de les informacions dels espies que l'informaven de llur condició de bons fusters. Havent-los capturat com a batlle, els sarraïns pertanyien a la corona. Però això no l'eximia pas d'haver-los d'inscriure o donar d'alta a la Guarda d'Esclaus del General: tant si foren capturats, com diu el batlle, el gener de 1422, com si ho foren durant l'estada a Tortosa de l'infant Yusuf, documentada el juny de 1421, feia molt poc que aquesta pràctica havia esdevingut obligatòria, ja que, si bé la Guarda havia estat dissenyada el 1413, la institució no havia entrat en funcionament fins al juliol de 1421⁶⁰.

En inscriure'ls, Bartomeu estimà el valor dels dos esclaus en 150 lliures, és a dir, 75 lliures cadascun, i així ho declarà al diputat local, Francesc Manresa, i al seu escrivà, Francesc Goda, als quals pagà la tarifa pertinent, que en aquells moments era de tres florins—un florí per cada mil sous, o cinquanta lliures, d'estima—⁶¹.

A desgrat de l'aparent bon tracte que, si prenem en consideració tant la bona valoració professional que en feia com el fet que fins i tot es preocupà de comprar-los vestits nous⁶², el batlle reservà als dos esclaus, els dos sarraïns reincidiren i finalment reeixiren en el seu intent de fuga. La nit de l'11 d'agost de 1422, segons diu el batlle, quan no feia ni set mesos que els tenia en poder seu, se sortiren amb la seva servint-se d'un ardit convencional però que sembla més factible en les històries de ficció que no pas en la vida real: 'se escalaren per les letrines del castell levant-ne una post, e feren corda de troços de saques ab què se abrigaven'.

59. ACA, C, reg. 2664, ff. 95v-96r, i reg. 2641, f. 137v. 1418, març, 8. València. Vegeu també el text corresponent a la nota 34.

60. Vegeu-ho a R. SALICRÚ, *Esclaus... L'assegurança...*, pp. 28 i següents, o bé a IDEM, *La implantació...*, i IDEM, *Esclaus assegurats...*

61. Fou, precisament, després del primer any de funcionament de la Guarda i arran de la constatació que els esclaus que més fugien eren, com aquests dos, els sarraïns blancs i llors, que s'incrementaren i s'establiren tarifes diferencials i limitacions en les valoracions dels esclaus de la manera que ha estat indicat en el text corresponent a la nota 49.

62. Els comprà, segons declara, dos caputxons, dues camises i panyons. Segons el DCVB els 'panyos' (no pas els 'panyons', bé que el plural 'panyons' del nostre document és clar i evidència que es tracta de 'panyó' i no pas de 'panyo') serien els 'calçotets curts o draps amb què es cobrien les parts pudendes certs treballadors, com els blanquers en treballar dins les tines'.

L'endemà, quan els trobà a faltar i tal com era degut, el batlle denuncià la fugida dels esclaus al diputat local de Tortosa. I, tot i que ell prengué les mesures necessàries per intentar trobar-los, aquesta vegada hom ja no ho aconseguí⁶³.

Estant com estaven assegurats a la Guarda, Bartomeu Domènec pogué reclamar al diputat local de Tortosa i, en darrer terme, a la Diputació del General de Barcelona que li fos pagat el preu pel qual havia assegurat els fugitius. Diu que hagué d'entossudir-s'hi molt i que, fins que no s'hi implicà el noble Bernat de Cruïlles, que segons sembla devia tenir una estreta relació amb el batlle i la seva muller perquè els reté visita de cortesia al castell de Tortosa, no aconseguí que fossin pagades al tresorer de la reina les 150 lliures pertinents. Domènec assegura que, d'aquesta quantitat, mossèn Cruïlles se'n quedà 50 florins (és a dir, 550 sous o 27 lliures i mitja) i es queixa que ell, tot i que hagués hagut de fer-se càrrec de la manutenció dels moros mentre estigueren al seu càrrec i que insistí molt a la reina que, almenys, n'hi pagués les despeses, que ascendien a més de trenta lliures⁶⁴, no aconseguí cobrar-ne res.

Certament, i tal com ja hem indicat més amunt, al llistat d'esclaus que aconseguiren fugir i que foren pagats als seus amos durant els anys de vida de la Guarda que es féu públic durant la cort de 1431 hi figuren dos esclaus que la reina Maria cobrà a Tortosa i que tot sembla indicar que haurien de ser aquests mateixos.

Tanmateix, tal i com s'esdevé amb la data del descobriment dels fugitius en la comitiva de l'infant Yusuf de Tlemcèn, en això també ens trobem amb una contradicció entre el testimoni de Bartomeu Domènec i les altres notícies documentals que tenim al nostre abast, una contradicció que en aquest cas no només és cronològica.

Si bé el batlle diu que els dos esclaus aconseguiren el seu propòsit l'11 d'agost de 1422 i que la Guarda d'Esclaus acabà pagant al tresorer de la reina, Joan de Masguillem, el valor pel qual els havia assegurat (150 lliures), a la llista d'esclaus pagats per la Guarda hi consta, en canvi, que la reina cobrà, per la fuga dels dos esclaus de Tortosa, només 100 lliures⁶⁵. I, a més a més, tenim coneixement d'una carta del 7 de març de 1422, publicada per Miret, en la qual els diputats del General notifiquen a l'administrador de la Guarda d'Esclaus que han ordenat que al tresorer de la reina se li paguin únicament 100 lliures de Barcelona 'per lo preu o stima de los dos sclaus los quals lonrat en Barthomeu Domenech, batle de la ciutat de Tortosa, en nom del senyor Rey, havia manifestats al diputat local de Tortosa

63. Vegeu-ho a l'Apèndix, doc. 1.

64. El batlle assegura que gastà 613 sous en manutenció, compra de roba dels esclaus, compensació dels espies que els havien seguit i trobat la primera vegada, i pagament de la quota de la inscripció a la Guarda d'Esclaus.

65. Vegeu el text corresponent a la nota 43.

e mesos en guarda e seguretat del dit General, stimats entre abdosos a CL lliures, los quals esclaus apres son fuyts', perquè aquesta estima de 150 lliures 'apres per certes causes e rahons es stada moderada a les C lliures demunt dites, axí quel dit General es tengut esmenar e pagar al dit tresorer en nom del dit senyor Rey de qui eren los dits esclaus, les dites cent lliures barceloneses per los preus o stimes dels dits dos esclaus'⁶⁶.

A no ser que volguéssim aventurar que, amb tan poc temps de diferència i havent-hi tantes coincidències i paral·lelismes, al batlle de Tortosa se li escaparen quatre esclaus sarraïns, cosa que no sembla versemblant, no hi ha, a hores d'ara, concordança possible entre les dates de l'estada de la comitiva de l'infant de Tlemcèn en presència de la reina, esdevinguda el juny de 1421, i la doble constància del pagament de 100 lliures per la fuga dels dos esclaus, per un costat, i les dates que Bartomeu Domènec dóna al seu llibre de comptes sobre la captura i nova fuga dels dos esclaus (15 de gener i 11 d'agost de 1422) i sobre el cobrament complet de les 150 lliures, per un altre costat.

Amb tot, aquests detalls ens són, ara com ara, secundaris. Perquè, a banda de poder constatar l'aprofitament que es feia del treball esclau, el que ens interessava principalment era testimoniar tant el paper que les terres de l'Ebre jugaven en les temptatives d'aconseguir il·legalment la llibertat que assajaven molts esclaus sarraïns, com diverses maneres de fer-ho. I, en això, aquestes discordances esdevenen accessòries.

APÈNDIX

DOCUMENT 1

1424, setembre, 22. Tortosa.

Anotació feta per Bartomeu Domènec, batlle de Tortosa, sobre la captura, detenció, nova fuga i despeses que li havien generat dos sarraïns fugitius. Havien intentat camuflar-se en la comitiva d'un infant de Tlemcèn que havia estat a Tortosa mentre hi havia la reina Maria, havien estat descoberts, havien treballat durant gairebé set mesos al castell i s'havien tornat a escapar, amb èxit, fent una corda amb les saques amb què s'abrigaven i despenjant-se des de les latrines del castell de Tortosa. Com que eren inscrits a la Guarda d'Esclaus, la tresoreria reial havia pogut cobrar el seu valor.

66. J. MIRET, *La esclavitud...*, pp. 33-34.

ACA, RP, MR, 2440, sense foliar.

Pos en data que despís e<n> cerquar e tenir espies per diverses lochs, axí en lo terme de la ciutat com per la castellania, per haver los moros fugitiu que anaven per les algames dels moros de la terra del senyor rey amagant-se e cerquant passatge per Barberia, e de fet los promís dar per estrenes XX florins si ells los me havien en loch que yo·ls pogués haver a mes mans.

E seguí·s que, estant la senyora reyna en aquesta ciutat, vench ací hun fill del rey de Trimicèn, e los dits dos moros se mesclaren en sa companyia pensant no fossen sentits, e les espies los foren al dós e avisaren-me on eren, e de fet yo·ls haguí, e açò fou a XV de janer l'any mil CCCC XXII, estant la dita senyora en aquesta ciutat e lo senyor rey era en Nàpols, de què paguí als moros espies que·ls me mostraren los XX florins.

E, sabent per les dites spies com eren fustés e bons obrers, acordí de metre'ls en la Guarda del General e que speràs l'any passàs e si entretant trobarien senyor. E, de fet, los hi mes e, vehent ésser axí bons maestres e que no havien preu, per aprofit del castell foren estimats a CL lliures, e per aquells paguí a·n Ffrancesch^a Manresa, diputat loqual en aquesta ciutat, e fon escrit per en Ffrancesch Goda, notari e scrivà del dit diputat.

E seguí·s que, a XI d'agost ladonchs següent, en la nit, los dits dos moros fugiren e se^b escalaren per les letrines del castell levant-ne una post, e feren corda de troços de saques ab què se abrigaven. E, de present, per lo matí, notiffiquí la dita fuyta al dit diputat, e de fet se provehí a totes parts per cerquar aquells, e jamés se pogueren trobar.

Vehent açò, yo requerí lo dit diputat que·m pagàs, e après moltes requestes de paraula respòs que a Barcelona^c me pagarien, e de fet yo hi tramís. E, ans que·y trametés, passant lo noble en Bernat de Cruylles, que per sa cortesia pujà<a> veure al castell ma muller e ell ésser majordom de la dita senyora e·s mostrava molt affectionat al proffit del castell, preguí·l que aydàs a Barcelona que los dinés pogués haver dels honorables diputats de Catalunya, e cuydà·m senyar e traguí·m l'ull que de fet lo honorable micer Johan de Masguillem, tresorer de la senyora reyna, hagué e reebé totes les CL lliures de les quals lo dit mossèn Cruylles hagué L florins, segons me dix ell, present mossèn Berenguer d'Estelrich, en Trayguera, on la senyora reyna era lo dia de Sent Andreu, on vench la nova que lo senyor rey havie cremada Massella.

D'aquest fet yo he molt i<n>stat a la senyora reyna almenys me pagàs les mesions, jamés n'é pogut haver diner, perquè pos la despesa de bocha^d per CCVIII jorns, a rahó de XII diners per jorn, per hon CCCCXVI sous; costaren dos capuxons que·ls comprí, XXXI sous; més, costaren II camises e panyons^e, VI sous; e, per trobatures que dels XX florins cobrí per ço que no·ls dexelàs, VIII florins, axí que·n

paguí XII florins; e més, paguí al General, com los hi mís, tres florins, muntán per tot a rahó de I florí per mil <sous> de la estima,

DCXIII sous

^a segueix Goda- ratllat. — ^b segueix esclar- ratllat. — ^c Barcelona, escrit amb abreviatura llatina aquí i en endavant. — ^d segueix CV sous (escrit amb abreviatura llatina, aquí i en endavant) ratllat. — ^e segueix X ratllat.

DOCUMENT 2

1426, setembre, 4. Tortosa.

Anotació feta per Bartomeu Domènec, batlle de Tortosa, sobre la captura del sarraí fugitiu Ali de Fes, que en primera instància havia fugit de poder del seu amo, castellà, durant el setge de Balaguer (1413). Posteriorment havia estat en poder del castellà d'Am posta i del batlle de Tortosa, que el tingué treballant al castell fins que, l'agost de 1424, li fou pres per manament reial en benefici del comanador d'Ascó, amb qui se'n disputava la possessió.

ACA, RP, MR, 2440, sense foliar.

Ítem, pos en data per despesa e messió de Ali de Feç, moro fugitiu, lo qual fiu pendre en lo mas d'en Raffart, qui huy posseïx l'alcadi dels moros, ab d'altres, per ço com era fugitiu e fugí del setge de Balaguer de poder de son senyor, qui era castellà. E fon pres a Ribaroga per fra Anthon Servan, ladonchs regidor de Aschó, e après fugí de poder del reverend fra Gonçalbo de Funes, castellà de Emposta. E cobrà aquell e donà'l arestat, e no-u pot fer, com fossen béns vagants e-s pertanyien al senyor rey e no a altri, e més que los camins són del dit senyor generalment on lo dit moro fon pres. E seguí-s que, après dos anys e set meses VIII° jorns, ab maneres de moros e de alcunes bones persones que-y donaren favor, consell e ajuda, yo tenint lo bon moro treballant en lo castell, com fos bon obrer que valia tot diner a proffit del castell, ab maneres dampnades me fon llevat per fra Garcia de Torres, comanador de Aschó, que fermà de dret e hagué letra del senyor rey^a signada de mà de vicicanceller, data en Barcelona^b lo primer dia de agost del any M CCCC XXIII. E per Leonart Todra, porter del senyor rey, a XVI d'agost lo dit any, me fon llevat. E aquell se'n menà, callada tota veritat, de què yo, suplicat per totes les messions e despeses segons appar açí après per trellat de la dita suplicació, e per tant com lo dit fra Garcia no era en la terra ni en tota la senyoria del senyor rey, no poguí proseguir aquella ni haver-ne justícia la que-s mereix. Déu la faça d'ells,

amén. Perquè met en compte, per messió de vestir, calçar e mengar per dos anys, VII meses, nou jorns, que són^c DCCXXXI jorn<s>, a raó de XII diners per jorn^d, munten

DCCXXXI sous

^asegueix a XVI d'agost del dit any *ratllat*.—^bBarcelona, *escrit amb abreviatura llatina*.—^csegueix L *ratllat*.—^d jorn, *deia* jorns, -s *ratllada*.